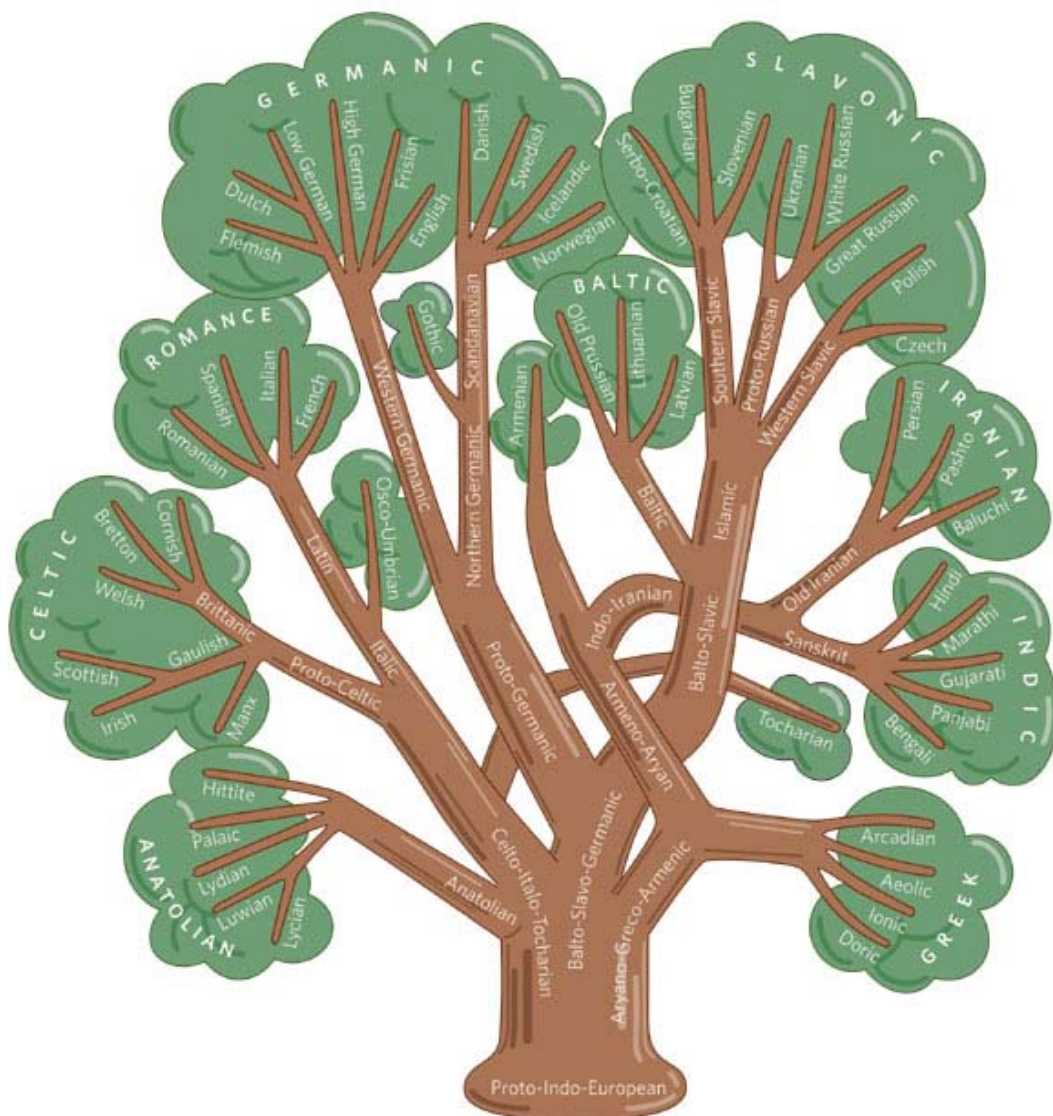

Lietuvių kalba gimė iš trijų bendrinių kalbų

Pagal prof. Zigmo Zinkevičiaus pranešimą, perskaitytą 2011 01 07. Lietuvos Mokslo Akademijoje

Z. Zinkevičius yra garsus kalbininkas – kalbos istorikas, dialektologas, onomastikos specialistas, Nacionalinės mokslo premijos laureatas, kelių užsienio mokslo akademijų narys

latgalių. Iš šio mišinio susiformavo latvių kalba. Išsiskyrimas įvyko pirmojo mūsų eros tūkstantmečio viduryje.

1.

Kaip lietuvių kalba vystėsi prieš šį išsiskyrimą? Čia susiduriame su sunkiai išsprendžiama problema. Spręsti apie tai tik iš kalbinių duomenų lyginimo sudėtinga, nes raštų nėra. Neaišku, kada susiformavo ta kalbinė struktūra, kurią jau galima vadinti lietuvių kalba.

Laimė, mums čia padeda archeologija. Archeologai lietuvių materialinės kultūros elementų randa nuo antrojo, trečiojo mūsų eros amžių. Jeigu buvo tam tikrų tautos kultūros elementų, reikia manyti, kad būta ir kalbos, taip pat ir kalbos struktūros elementų. Tiesa, kalbos ir materialinės kultūros pakitimų chronologija retai sutampa. Matyt, lietuvių kalbos struktūra bus susiformavusi gerokai prieš nutolstant aukščiau minėtai šiaurinei daliai, t.y. pirmaisiais mūsų eros amžiais.

Kada atsirado lietuvių kalbos struktūra, priklauso ir nuo požiūrio. Jeigu lietuvių kalba laikysime tokią, kuri turi dabartinę struktūrą, jos pradžios galima ieškoti tikrai ne anksčiau kaip pirmaisiais mūsų eros amžiais.

2.

Kalbos kilmę be kalbos istorikų tiria ir archeologai bei antropologai. Iki šiol šių trijų sričių mokslininkai nerasdavo bendros kalbos. Nesutarimų esmė – chronologizavimas. Esmė ta, kad kalbos pakitimai ir tą kalbą išreiškiančios materialinės kultūros pakitimai dažnai chronologiškai nesutampa. Pavyzdžiui, paimkime artimųjų Vilniaus apylinkių istoriją. Mes žinome, kad Vilniaus apylinkės galutinai sulenkėjo XIX a. paskutiniame ketvirtyje. Archeologiniai duomenys tokių pakitimų nerodo. Žmonės pakeitė kalbą, o jų materialinis pagrindas išliko toks pats.

Panaši situacija ir antropologijoje. Tarkime, jeigu antropologas, suradęs kokią nors kaukolę nustato, kad tos kaukolės savininkas atsikėlęs iš Vakarų į Lietuvą, jis negali teigti, kad visa lietuvių tauta irgi iš ten atkeliavusi. Galbūt tik vienas žmogus iš ten atsibastė ir čia mirė. Jeigu kaukolių daug, išvadas jau galima daryti tikslesnes.

Taigi, suvieniję jėgas ir duomenis, mes parašėme knygą, pavadintą „Iš kur kilo lietuviai“.

3.

Lietuvių kalba neturi senų rašytinių šaltinių. Pirmieji raštai pasirodo tik XVI a. Laimė, tos informacijos trūkumą kompensuoja tarmės.

Dabartinės lietuvių kalbos tarmės pradėjo formuotis IX–X a. Jau tuomet lietuvių kalbos klotas buvo suskilęs į du protodialektus: rytinį ir vakarinį. Savo ruožtu rytinis protodialektas vėliau suskilo į rytų aukštaičių ir pietų aukštaičių. O vakarinis davė pradžią dabartinei vakarų aukštaičių ir žemaičių tarmėms. Pastarajai atsirasti didžiausią reikšmę turėjo kuršių substratas. Kartais vaizdingai sakoma, kad žemaičių tarmė – lietuvių kalba kuršio lūpose.

Apskritai tyrinėjant tarmes daug dėmesio skiriama substrato reiškiniams. Pavyzdžiui, šiaurės rytų aukštaičių tarmės atsiradimui didžiausią reikšmę turėjo žiemgalių substratas. Pietryčių Lietuvoje, dzūkų krašte – jotvingiai. Na, o šiaurės rytų Lietuvoje – sėlių substratas.

4.

Be tarmių turime ir bendrinę kalbą. Paprastai sakoma, kad lietuvių bendrinė kalba atsirado iš suvalkiečių tarmės XIX a. pabaigoje. Šis teiginys nėra tikslus.

Iš tiesų jau pačiuose pirmuose XVI a. rankraščiuose pastebime tam tikrus norminimo reiškinius. Žmonės stengėsi prisiderinti prie kitų tarmių. Paaiškėjo, kad tam tikrais laikotarpiais buvo kuriama ne viena bendrinė kalba, o net trys. Viena iš jų, sukurta Mažojoje Lietuvoje, labiausiai ir įsigalėjo. Ji buvo gerai sutvarkyta, todėl XIX a. pabaigoje mūsų tautinio atgimimo veikėjai, ypač Jonas Jablonskis, ją pritaikė visos Lietuvos reikalui. Prie jos kūrimo, be abejo, prisidėjo daug kalbininkų.

5.

Kalbos istorikai daug dėmesio kreipia ne tik į bendrinius žodžius, bet ir į tikrinius. Kiekvienas tikrinis žodis – vietovardis ar asmenvardis yra kilęs iš kokio nors bendrinio žodžio. Ilgainiui tas bendrinis žodis išnyksta ir išlieka tik jo atspindys šiame tikriniame žodyje, t.y. vardyne. Todėl galima sakyti, kad vardynas – tai savotiška kalbos archeologija.

Buvo laikai, kai lietuviai, ir ne tik jie, neturėjo pavardžių. Tik vėliau iš vardų atsirado pavardės. Kuomet vardas pradėtas vartoti ne tik asmeniui, bet ir jo palikuonims. Pavardė nuo vardo skiriasi tuo, kad tai yra paveldimas asmenvardis.

Lietuvių asmenvardžius pagal kilmę sudaro trys skirtingi klodai. Pirmasis ir seniausias yra senieji dvikamieniai asmenvardžiai. Ne tik lietuviai, kai dar buvo vienvardžiai, bet ir kitos indoeuropiečių tautos vartojo asmenvardžius, sudarytus iš dviejų kamienų. Mūsų protėviai vartojo ne tik asmenvardžius, bet ir jų trumpinius. Mat dvikamienius asmenvardžius vartoti kasdieninėje kalboje buvo nepatogu dėl ilgumo. Pavyzdžiui, Gediminas, Algirdas, Mindaugas – labai ilgi žodžiai. Šeimos aplinkoje jie nuo seniausių laikų buvo trumpinami. Pavyzdžiui, Tautgirdą vadino tiesiog Taučiu. Arba naudodavo pirmąjį dėmenį ir antrojo pradžią. Tarkime, Algirdas = Al + Gis.

Antrasis mūsų asmenvardžių klodas – krikščioniškasis vardynas. Tuos vardus atnešė krikščionybė. Tačiau įdomu išaiškinti visų tų vardų ištakas: iš kurios kalbos jis kilęs ir per kokias kalbas jis perėjo, kol pasiekė Lietuvą. Mat šitaip keliaudamas per kalbas, vardas šiek tiek pasikeičia.

Trečiąjį asmenvardžių kloadą pavadinau pravardynu. Sudariau jų klasifikaciją, nustačiau kai kurių jų amžių.

Pagal www.technologijos.lt, paruošė Rolandas Maskoliūnas

Žodžiai

atsibastyti, atsibasto, atsibastė atvykti netikslingai keliaujant, klajojant

bendrinis, -ė bendrasis; visų vartojamas; žymintis bendrą vardą

dėmuo vyr. sudėtinė dalis

esmė mot. pagrindinis, svarbiausias ko nors dalykas, turinys

ilgainiui per kiek laiko, per kurį laiką, paskui

kamienas vyr. žodžio dalis be galūnės

kaukolė mot. galvos kaulai

ketvirtis vyr. ketvirtadalis

klodas vyr. vienos medžiagos sluoksnis

maišytis, maišosi, maišėsi būti kartu su kitais, jungtis į vieną

mišinys vyr. skirtingų dalykų sumaišymas, suplakimas

rutuliotis, rutuliojasi, rutuliojosi darosi tobulesnis, sudėtingesnis, plėtojasi

substratas vyr. kalba, kurią išstūmė kita atėjusi kalba ir kuri toje atėjusioje paliko pėdsakų

tikrinis, -ė tikrasis; deramas, kokio reikėtų; pačiam priklausančias, savas, nuosavas, žymintis atskirą vardą